

A HÁT DISKURZUSJELÖLŐ TÖRTÉNETE

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzusjelölők közül a *hát* partikulával foglalkozom, a partikula történetét és a hozzá kötődő nyelvhasználati stratégiát mutatom be nyelvtörténeti példák segítségével. A *hát* partikula a grammatikalizáció tipikus fázisain (vö. Abraham 1991: 373) ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult. Először helyviszonyt, majd időviszonyt fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt jelölt, végül a diskurzusjelölői funkciója alakult ki. A partikula diskurzusjelölővé válásának a folyamata azonban nincs kellőképpen tisztázva, a nyelvtörténeti szakirodalomban (Klemm 1925–1942) csupán utalás történik a diskurzusjelölői használatra. Céлом a dolgozattal annak bemutatása, hogy a XVII. századból már biztosan adathozható a partikula diskurzusjelölő funkciója, de korábbról is kimutathatók e használati mód nyomai. Ennek az állításnak a bizonyításához eszközként a történeti pragmatikát, korpuszként pedig az Erdélyi magyar szótörténeti tár (<http://www.iif.hu/db/emsz/index.html>), a Magyar történeti korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc>) és a Magyar nemzeti szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz>) anyagát, valamint az 1660-as sárospataki hitvitát használok fel.

Tanulmányomban a diskurzusjelölők fogalmának a definiálása és tulajdonságainak az összefoglalása (2. pont) után megmutatom, hogy a történeti pragmatika szemszögéből miért érdekes ez a szóosztály. A 3. pontban a *hát* partikula történetét from le a kezdetektől a XVII. századig, míg a 4. fejezetben a korpuszból származó példák elemzésével a diskurzusjelölői funkciók megjelenését és a *hát* diskurzusjelölővé válását mutatom be. Az 5. részben pedig a XVIII. századtól kezdve napjainkig hozok példákat a *hát* diskurzusjelölői szerepére.

2. A diskurzusjelölők jellegzetességei

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan sajátos csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Fraser szerint (1999: 938) a fő funkciójuk az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens közti viszony jelzése. A diskurzusjelölők (DJ) egy olyan két helyiértékű viszony <S1. DJ+ S2> jelölőjének tekinthetők, amelyben az egyik argumentum (S2) az általuk bevezetett részben található, míg a másik (S1) a diskurzus korábbi részében, s a viszonyt a diskurzusjelölő (DJ) teszi explicitté (Fraser 1999: 938). Például: *Későn indultunk (=S1). Mégis (=DJ) időben érkezünk (=S2).*

A diskurzusjelölő által összekötött diskurzusszegmenseknek nem szükséges szomszédosaknak lenniük, és a diskurzusjelölő helye sem korlátozódik kizárólag az S2-

es szegmens elé, ugyanis követheti azt és közbeékelődve is állhat, ahogy azt az alábbi példa mutatja: *Kint fagy. Én – ennek ellenére – nem fogok kabátot felvenni.*

A diskurzusjelölők általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak (Jucker 1993). Jelentésük procedurális és nem konceptuális (Fraser 1999: 944), valamint szintaktikailag és prozódiaileg elkülönülnek a mondat többi részétől.

A diskurzusjelölő elemek szófajtanilag különfélék lehetnek, ugyanis eltérő szófajú szavakból alakulnak ki. Főként kötőszók, határozószók, partikulák és módosítószók tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány prepozíciós frázis és idiomatikus szókapcsolat is. Foolen (1996: 2) a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy nem arról van szó, hogy egy adott elem mindig diskurzusjelölő egy nyelvben, hanem arról, hogy ez az elem diskurzusjelölőként funkcionálhat, azaz képes diskurzusjelölőként viselkedni bizonyos feltételek mellett. Vagyis a diskurzusjelölőség nem szófaji, nem is formális, hanem funkcionális kategória (részletesen lásd Schirm 2009). A diskurzusjelölői és a nem diskurzusjelölői használat különbségét az alábbi példapárral szemléltetem:

- (a) Pontosabban fogalmazz a dolgozatodban!
- (b) Megérkeztek a szüleim, **pontosabban** az édesanyám.

A *pontosabban* jelentése az (a)-ban konceptuális: a *jobban, ügyesebben* szavakkal egyenértékű; míg a (b)-ben nem a fogalmi, hanem a procedurális jelentésében szerepel a szó, s két megnyilatkozást köt össze. Az (a) példabeli *pontosabban* szó nem diskurzusjelölő, csupán határozói funkciójában szerepel, míg a (b) példában ugyanez az elem már diskurzusjelölőként funkcionál: használatával a beszélő tartalmi önjavítást végez, azaz újrafogalmazza, értelmezi a jelölő előtt elhangzottakat.

A diskurzusjelölők azonosítására Knott (1996) kidolgozott egy tesztet, amelynek a lényege (1996: 64) a következő. Vegyünk egy szöveget, majd válasszunk ki a szövegből egy kifejezést és különítsük el a szövegtől azzal a diskurzusszegmentummal együtt, amelyben áll. Ha ez az elszigetelt diskurzusszegmentum nem értelmezhető a kontextus nélkül, de értelmezhetővé válik amint a kiválasztott kifejezést töröljük belőle, diskurzusjelölővel van dolgunk. Knott példáját (1996: 64) követve legyen a szövegünk a következő:

- (c) ... János és Pál civakodtak: János mérges volt, **mert** Pál tartozott neki pénzzel. Minden így kezdődött

Ha a *mert* státuszára vagyunk kíváncsiak, az elkülönítendő diskurzusrész a (d) alatti:

- (d) **mert** Pál tartozott neki pénzzel.

Meg kell vizsgálnunk az izolált diskurzusdarabot és ha tartalmaz anaforikus, kataforikus vagy deiktikus utalóelemet, azt be kell helyettesíteni az antecedensével. Így kapjuk az (e)-t:

(e) **mert** Pál tartozott Jánosnak pénzzel.

Kontextus nélkül értelmezhetetlen a kijelentés, ám ha eltávolítjuk a vizsgált kifejezést a kijelentésből, máris értelmezhetővé válik, ahogy az (f) mutatja:

(f) Pál tartozott Jánosnak pénzzel.

Vagyis a teszt alapján a *mert* diskurzusjelölő.

A szintaktikai elhagyhatóságot azonban nem mindenki fogadja el a diskurzusjelölők lényegi ismérveként. Dér (2005: 250) szerint mivel a diskurzusjelölők a diskurzus szintjén, nem pedig mondatszinten működnek, így az elhagyhatóság szintaktikai kritériuma nem releváns rájuk nézve. Továbbá nem minden diskurzusjelölő elhagyása eredményez agrammatikus mondatot.

A diskurzusjelölők diskurzusszegmenseket kötnek össze, így nagymértékben hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a fenntartásához (Lenk 1998). Az általuk jelölt koherenciaviszonyok kognitív primitívumok segítségével is megadhatók, vagyis kétértékű jegyek segítségével jellemezhető az a viszony, amelyet a jelölők a különálló diskurzusszegmensekhez adnak hozzá. Knott és Sanders (1998) négy kategória segítségével írta le a koherenciajelölőket, vizsgálva a művelet fajtáját, a koherencia forrását, a szegmentumok sorrendjét és a polaritást. Mivel az elemzés során én is felhasználok ezeket a csoportosítási szempontokat a *hát* diskurzusjelölői szerepének a leírásához, ezért röviden bemutatom az egyes primitívumokat.

A diskurzusjelölők a diskurzusszegmenseket összekötő művelet alapján jelölhetnek kauzális vagy additív viszonyt. Kauzális a művelet, ha logikai implikáció van a diskurzusszegmensek közt (pl. *Lekéstük a buszt, így várnunk kellett egy órát*), egyéb esetben (pl. *Lekéstük a buszt, de nem bántódtunk miatta*) a viszony additívnek számít. A kauzális viszonynál fontos a szegmentumok sorrendje is, ez alapján megkülönböztethetünk alapsorrendet és fordított sorrendet. Alapsorrend esetén az előzmény a diskurzusjelölő bal oldalán áll (pl. *Lekéstük a buszt, így várnunk kellett egy órát*), vagyis ok-okozat sorrend áll fenn, míg fordított sorrend esetén (pl. *Várnunk kellett egy órát, mivel lekéstük a buszt*) a diskurzusjelölő jobb oldalán található az előzmény, ugyanis okozat-ok sorrendű a mondat. A koherencia forrása alapján szemantikai a viszony, ha a szegmensek a propozíciós tartalmuk alapján kapcsolódnak egymáshoz (pl. *János kimerült, mert futnia kellett a busz után*), ha pedig az illokúciós erő köti össze a részeket (pl. *János biztosan szereti a süteményt. A konyhában lévő süteményes doboz már majdnem üres*), akkor pragmatikainak tekinthető a viszony. A polaritás alapján megkülönböztethetünk pozitív és negatív viszonyt. Pozitív a polaritás, ha a műveletben a szegmensek közvetlenül funkcionálnak (pl. *János reggelre nagyon elfáradt, mert egész éjjel dolgo-*

zott), míg ha a szegmentum tagadása szerepel a műveletben (pl. *Bár János nem dolgozott egész éjjel, mégis nagyon elfáradt reggelre*), akkor a polaritás negatív.

A diskurzusjelölők alapvetően az élőszó jellegzetességei, de különböző funkciókban az írott nyelvben, újabban pedig az írott beszéltnyelviség szövegtípusaiban, például a blogokban és a fórumhozzászólásokban is megjelennek (Dér 2008).

A történeti pragmatika szemszögéből a diskurzusjelölők azért különösen érdekesek, mert létrejöttüket néhányan (pl. Traugott 1999) grammatikalizációs folyamatnak tartják, amelynek során implikatúrák konvencionálizálódása történik, s ezek az implikatúrák beszélői attitűdöket kódolnak. A grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amely során lexikális egységekből és szerkezetekből nyelvtani funkciójú morfémák alakulnak ki, illetve ezek elvontabb grammatikai funkciójú morfémákká válnak (Traugott 1995; Hopper – Traugott 2003). Bár a diskurzusjelölők jelentéséről, arról, hogy van-e egyáltalán jelentésük, és ha igen, az milyen jelentés, a mai napig eltérő nézetek olvashatók, a legelfogadottabb mégis az a vélemény, hogy ezek propozíciósan üres nyelvi jelek (Fraser 1999). Vagyis elvont grammatikai jelentésük nincsen ugyan, a kontextusban azonban képesek elvont viszonyok kifejezésére, ezért a keletkezésük tekinthető grammatikalizációnak.

Traugott szerint (1999) a diskurzusjelölők lényegi grammatikalizációs tulajdonságai közé tartozik a fonológiai redukció, a dekategoriáció, a pragmatikai erősödés és a szubjektifikáció. A *hát* partikula magán viseli e lényegi grammatikalizációs ismérvek többségét. A fonológiai redukció, azaz a rövidülés főként a beszélt nyelvben figyelhető meg, például: *há' nem tom*. Az eredeti szófaj elvesztése, azaz a dekategoriáció már tisztán tetten érhető, ugyanis a *hát* helyviszonyt és időviszonyt kifejező határozószóból vált logikai viszonyt kifejező következtető kötőszóvá, majd a *hát*-nak kifejlődött a partikulai használata is. A pragmatikai erősödés a pragmatikai, azaz a szubjektív és a modális funkció megjelenésével következik be. A szubjektifikáció pedig a beszélő különféle attitűdjeinek a grammatikalizálódó elem jelentésébe való beépülését jelenti.

Egy 2007-es felmérés (Dér – Markó 2007: 63) szerint a magyarban az egyik leggyakrabban előforduló diskurzusjelölő a *hát* elem. A *hát* partikulának a szakirodalom (Kiefer 1988; Németh T. 1998) négy fő használati körét említi: 1) használatos általános válaszelölőként; 2) bevezethet kérdést; 3) a magyarázkodás eszköze is lehet; és 4) önjavító szerepben is állhat. Ezeknek a funkcióknak a kialakulása és a története azonban nincs tisztázva. Klemm Antal (1925–1942) szerint a *hát* időbeli rákövetkezést kifejező szerepéből fejlődött ki a diskurzusjelölő funkció. Ennek a funkciónak a kialakulásával és a leírásával azonban a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban nem foglalkoztak behatóbban, csupán megemlítették a *hát*-nak a diskurzusjelölői szerepét. Ezt a szerepet azonban eltérő terminológiával illették, alkalmazták rá a toldalékszó, töltelék-szó, beszédtöltelék elnevezéseket, valamint a partikula, pragmatikai jelölő és diskurzusjelölő kifejezéseket is. A beszédtöltelék szerep azonban nem azonos a diskurzusjelölői használattal, a két fogalom eltérő jelenséget takar. Dolgozatomban a szakirodalom terminológiáját meghagyva a történeti áttekintésnél én is használom az eltérő megnevezéseket, ahol szükséges magyarázattal kiegészítve őket.

A továbbiakban a *hát* partikula történetét mutatom be különös tekintettel a grammatikalizáció fázisaira, ugyanis ez a partikula a grammatikalizáció tipikus szakaszain ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult.

3. A hát partikula története

A *hát* legkorábbi jelentése 'akkor' volt, s a TESz. (II: 72) szerint 1474-re tehető a szó első előfordulása: *ha kedig ég honapif nē valastandnak, hat mefter vag p[ro]juicialis zerezzen [con]uētnek p[ri]oriffat* (BirkK. 6). A toldalékszóji használatra 1476 körüli az első ismert adat: *Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes* (SzabV.), 1519-ből pedig már a kötőszóji jelentés adathozható: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?* (JordK. 371).

A *hát* Klemm Antal (1923: 117) szerint a *hát* 'pars postica' főnév *-t* helyhatározóragos alakja. E szófejtés igazolására Kálmán Béla (idézi Balázs 1963: 48) párhuzamként említi a 'hát, dorsum' jelentésű vogul *sis* főnevet, mely időhatározó névutóként 'után' jelentésben volt használatos. Ezzel a szószármaztatással azonban nem mindenki ért egyet. Balázs János (1963: 48), a TESz. (II: 72) és az EWUng (I: 537) szerint a *hát* megszilárdult ragos alakulat, amely az ősmagyar korban a *ha-*, *hó-* névmástóból alakult ki az *-i* lativusi és a *-t* locativusi raggal. A *ha-* névmástó és a *hát* kapcsolatát kódexekből származó olyan adatok is alátámasztják, amelyekben az egymásra utaló *ha ... hát* névmási szerkezet szerepel (Balázs 1963: 49): *ha iften volt haat embery teste nem lehetot* (ÉrdyK. 519b), *ha iften ez: germec, hat mie fel herodeftol* (DebrK. 341).

A mutató névmási eredetet az is erősíti, hogy a *hát*-nak lehetett mutató névmási jelentése (Balázs 1963: 49), amit az alábbi példa is igazol: *Jutánk egy szép mezőre, hát a mezon vannak igen magas fák* (Evang. I. 274).

Ahogy az idézett példák is mutatják, a *hát* szó eredetileg 'oda, arra a helyre', 'ott, azon a helyen' jelentésű helyhatározószó volt, majd 'akkor' jelentésű időhatározószó volt, s időhatározói mondatokban jelent meg: *nem Twdgya az halalnak nehesegeth: ha nem chak hath Mikor az ketel mykor torkath zorytya* (MünchK. 159). Ez az időhatározói jelentés aztán elhomályosult, helyét a rámutató használat váltotta fel, ám a múlt század elején a moldvai csángóknál Rubinyi Mózes (1901: 116) még adatolta a *hát*-nak az időhatározói jelentését. Az általa gyűjtött példa a következő volt: *Szolomon felfogotta, ad, hát há megtuggyák tartani* (azaz Salamon felfogadta, hogy ad, akkor, ha ...).

A *hát* az időbeli rákövetkezést jelölő időhatározószóból következtető kötőszóvá vált, ugyanis az időhatározószóji használat megteremtette az előzmény és a következmény viszonyának a kifejezését (Klemm 1925–1942). Például: *mikepen az ekò s ruha: megh ekò sò t embò rt: ezò nkepen az zereteth az lelki Jozagokat: hat az tò binel Nò mò sb es dragab* (TihK.5). Következtető kötőszóként a *hát* mindig kauzális viszonyt jelöl, s az általa összekötött diskurzusszegmensek alapsorrendűek.

A *hát* az időhatározói jelentés elvesztésével nem csupán következtető kötőszóként lett általános, hanem kifejlődött a mondanivaló továbbfűzésére használt jelentésköre is. Ezt a szerepet Klemm Antal (1925–1942) beszéd-toldó szerepnek nevezte, amely a meséknek és a népies elbeszéléseknek a jellegzetes formulája lett. A történet-

mondás során a *hát* szót 'és, és akkor, és aztán' jelentéssel használják, például: *Mentek-mendegéltek, hát elértek egy tisztásra*. Ennél a jelentéskörnél tetten érhető a következtető kötőszói eredet, ahogy azt a kognitív primitívumok is mutatják, ugyanis a történetmesélős példában a *hát* diskurzusjelölő ugyanúgy kauzális viszonyt jelöl, mint a következtető kötőszók. A példában a szegmentumok alapsorrendűek, a koherencia forrása szemantikai, a polaritás pedig pozitív.

A mondanivaló továbbvitelét segítő használata mellett a *hát* elkezdett tartalmatlan elemként, töltelékszóként is viselkedni. (D. Máta 1991: 417). A különböző funkciók kialakulásának a pontos ideje nehezen határozható meg, ugyanis ugyanabban a nyelvemlékben is előfordul a *hát* többféle használati körben. Például a Szabács Viadala a *hát*-nak egyszerre kétfajta szerepét mutatja: a „*Halalt es vallottak hat nemellyek*” mondatban a *hát* még az eredeti 'akkor' jelentésében szerepel, míg a „*Mert Ez...lwn nalok hat twkellertes*” példánál már nem ez az időhatározói szerep dominál. Ezt a másfajta szerepet a nyelvtörténeti szakirodalomban D. Máta (1991: 417) töltelékszószerpnek nevezi, ám nem definiálja pontosan, mit ért „tartalmatlan töltelékszószerű elemen”. Ugyanezt a nyelvi adatot a TESz.-ben (II: 72) „tárgyi jelentés nélküli toldalékszó”-ként írja le. Pedig nem beszéd-töltelékként van jelen a példában a *hát*, hanem nyomatékösítő funkciót tölt be.

A XVI. század második évtizedétől már adatolható a *hát* a latin *ergo, igitur* szavak megfelelőjeként is, ám csak a Jordánszky-kódexből (1516–1519), és csak kérdésekben (Juhász 1992: 776). Például: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?* (JordkK. 371); *ky vagy hath?* (uo. 624); *haat my oka hogy nagyobbban nem enghedwnk?* (uo. 825) A nyelvtörténeti adatok szerint a *hát* partikula kezdettől fogva gyakran szerepelt kérdő mondatokban, s ez a használati köre a mai napig is megfigyelhető. Ha elfogadjuk a partikulának a TESz.-ben és az EWUng-ban szereplő származtatását, azt, hogy a szóban a *ho-*, *ha-* névmási tő van, akkor máris érthetővé válik a kérdésekben való gyakori megjelenése. Ugyanis a *ho-*, *ha-* névmási tő kérdő névmási funkcióban közkeletű volt, ahogy azt a *hol*, *hová* kérdőszók is mutatják (Balázs 1963: 50). Ebből a kérdőszóként használt *hát*-ból Klemm Antal (1923: 117) szerint mondattani tapadással jött létre az eldöntendő kérdésre felelő *hát*.

A Jordánszky-kódex fentebb már idézett részlete (*hat az fetetfeegh mynemw leezen?*) a *hát* szónak nem csupán a kérdő mondatbeli megjelenését példázza, hanem a következtető kötőszói jelentését is, amely az időhatározószerű használatból alakult ki. A XVII. századtól a *hát* a *tehát*-tal együtt a következtető mondatok kötőszavává vált (Klemm 1925–1942; Berrár 1957). Kérdés, hogy az eddig bemutatott grammatikalizációs folyamatban hogyan és melyik állomásnál jelent meg a *hát* diskurzusjelölőként s mikor állandósult ez a funkciója.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár legkorábbi példái már a *hát* partikula széles használati körét mutatják, s azt igazolják, hogy a határozószerű használat teremtette meg a diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét. A *hát* az alábbi jelentéskörökben volt használatos (SzT. **hát** címszó):

- (i) 'akkor' jelentésben:
1556 wyzonthak az fizethesnek az felyrol meg Jrth napon Elegeth glesan Janos vram Nem thenne **hat** heya legyen ffyzethes kyth fyzeteth En az Jozag Nalam Maragyon
- (ii) az 'akkor' jelentés mellett az elbeszélésben az élénkítő funkció is megfigyelhető:
1568 Eyel Nykorgast hallek, Tolway Jwoltest, ky Menek **hat** az szoch kyalt tolvayt
- (iii) állítás nyomósítására:
1570 Margith Makay Balintne ... vallya, hogy ... Botha Casparne az vton haza Jéwet Mongia volt neky hofi Nagi palne egy korsotis lopot volt az fazekastulMeggiesen És hogy ez vallo zemere vetette volna, negh azt monthak neky Loptam **hath** ha Banod tegy rola
- (iv) kérdést bevezető szóként:
1570 Mond neky az Anna, **hat** myert eskwek ream az Te vrad
1755 Kérdem **hat** Aszszonjom mi lélt
1812 én akkor látván a Tolvajkiáltásra fel lázzadt embereket kérdém töllök: **Hát** mi dolog?
- (v) megengedés, beleegyezés kifejezésére:
1653 mond a gubernátor: Jól vagyon **hát**
- (vi) szitkozódásban nyomatékosításként:
1585 Megh lata ezt Kelemen Takach monda Ah eszez **hatt** Az en feleségemet Akarod meg Mordallany
- (vii) felszólítás, biztatás, kérés nyomósítására:
1606 Ambrus Gergely mo(n)da hogj ted le **hat** te Antal Vram, s eó le teúe

Pótkompetencia (Forgács 1993–1994) problémák miatt nehéz eldönteni, hogy az idézett példákban mikor szerepel csupán határozószói jelentésében a *hát*, és mikor válik diskurzusjelölővé, ugyanis az átmeneti állapotban egyszerre mindkét jelentés megfigyelhető. Például az egyik 1570-ből származó példa (*Mond neky az Anna, hat myert eskwek ream az Te vrad*) *hát* elemébe is behelyettesíthető még az eredeti 'akkor' jelentés, amellett hogy a *hát* értelmezhető kérdést bevezető szóként, diskurzusjelölőként is.

A fenti példákból látható, hogy a *hát* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy gyakran fordult elő mondással, illetve kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben (*mond neky, azt monthak neky, monda; kérdem, kérdém töllök*), így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implikaturaként a szó jelentésévé váltak. Ezáltal a *hát* a nyomatékosítást, a megengedést és a beleegyezést is képes volt jelölni.

A *hát* partikula diskurzusjelölői funkcióját és retorikusságát az irodalomban is kihasználták már a XVI. századtól kezdve. A reformáció korában például Méliusz Juhász Péter alkalmazta előszeretettel a *hát* partikulát: „*Mit árt hát neked az ördög, az halál, az bűn, az fegyver? Semmit nem!*” (idézi Horváth 1952: 7). Méliusz stilisztikai célból használta a *hát*-ot, ugyanis az élőszo imitációját keltette vele írásaiban.

4. A *hát* diskurzusjelölővé válása

A *hát* diskurzusjelölővé válásának a tanulmányozásához a vizsgált korszakok jellegzetességéből adódóan csupán írott források álltak a rendelkezésemre. Azonban a diskurzusjelölők használata az élőszo jellegzetességének tekinthető, még akkor is, ha írott formában jelennek meg, így a *hát* diskurzusjelölővé válásának a bemutatásához olyan történeti korpuszra volt szükség, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd jellegzetességeit, ezáltal képes a beszélő attitűdjét jelezni, valamint amelyben viszonylag sokszor előfordul a *hát* elem. Bővebb kontextus híján a nyelvtörténeti szótárak és a szótörténeti tár példái alapján nem könnyű egyértelműen eldönteni, hogy a határozószói jelentés vagy a diskurzusjelölői funkció dominál-e bennük, így olyan összefüggő szöveget választottam, amely a szöveg létrejöttének körülményeit, magát a kontextust és a beszélgetést is hűen és részletesen tartalmazza. Ez a szöveg az 1660-ból származó sárospataki hitvita jegyzőkönyve volt.¹

A szóbeli hitviták közül a számításba vehető korpusz behatárolt voltán túl azért esett a választásom erre a vitára, mert országosan ismert személyek vettek részt benne, s megnyilatkozásaikat a jegyzőkönyv szó szerint rögzítette, így a hitvita egészét „csaknem filmszerűen” lehet rekonstruálni (Kulcsár 1999). A hitvita a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található Miss 689-es jelzettel. Az eredeti szövegnek a Kulcsár Árpád-féle lejegyzését (1999) használtam fel.

4. 1. A sárospataki hitvita bemutatása

A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt. A vitát az országbíró, Nádasdy Ferenc kezdeményezte, s a hitvita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A beszélgetés során a pápisták és a reformátusok vitatkoztak egymással. A vita tartalmilag kitért a Szentírás hitelességére, a vallási szakadások okaira, a pápa csalhatatlanságának a kérdésére, valamint a megigazulásra, az előkerülő témáknak és a szöveg felépítésének a funkciója pedig a rekatolizációs szándék közvélemény elé tárása volt (Heltai 2005: 270–1).

A sárospataki hitvita fontos műfaji sajátossága a vita többszólamúsága. A szöveg elsődlegesen a vitapartnerhez szól, másodlagosan pedig egy szélesebb közönséghez: a vita helyén jelenlévő hallgatósághoz vagy az olvasóközönséghez. Ez a sajátos kommunikációs helyzet a kommunikatív szándék nélküli verbális információközlést (Németh T. 2006) teszi lehetővé a kommunikátor és a másodlagos közönsége közt. Bár a vitázó felek a megnyilatkozásaikat egymásnak címezték, az elhangzottak az asztali

¹ A hitvita részletes elemzése Schirm 2008-ban olvasható.

beszélgetésnél jelen lévő passzív résztvevők számára is verbális információként szolgáltak.

A hitvita másik műfaji jellegzetessége, hogy a szövegépítkezésben és a meggyőzésben is kiemelt szerepük van benne a kérdéseknek: funkciójuk az információkértől kezdve a kételkedésen és a vitatkozáson át egészen a meggyőzésig terjed.

A választott szöveg elemzése közben több – a történeti szövegek vizsgálatakor természetes – probléma is felmerült: hogyan olvasták és értelmezték a hitvitákat a XVII. században, szöveg vagy látványosság vagy mindkettő volt-e egyszerre, vajon olvasták, hallgatták vagy nézték őket (Tóth 2005: 180). Tovább nehezítette az elemzést, hogy csupán a leírt kontextusra és a lejegyzett szövegre támaszkodhattam a vizsgálatnál, a központosításban nem tükröződő szupraszegmentális tényezőket azonban nem tudtam figyelembe venni. A *hát* funkcióinak azonosításában azonban sokat segített a történelmi viszonyoknak és a szereplők vallási háttérének az ismerete, továbbá a vitáról és az argumentációról való pragmatikai tudásanyag is.

4.2. A *hát* diskurzuszjelölő partikula a sárospataki hitvita kérdéseiben

A *hát* többféle szófaji szerepben állhatott már ekkor: lehetett időhatározószó és következtető kötőszó is. A sárospataki hitvitában a *hát* csupán kérdésekben fordult elő. Juhász Dezső szerint (1992: 776) a kérdésben szereplő *hát* legtöbbször a latin *ergo*, *igitur* szavak fordításaként szerepel. Az elemzéssel azt szeretném bizonyítani, hogy a hitvitában nem ilyen latinizmusról van szó, hanem arról, hogy a *hát* olyan kapcsoló elem, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető (Juhász 1992: 781). Emellett azonban nyomatékosítást, illetve tétovázást is kifejezhet, s ezáltal képes a diskurzusszegmensek közti viszonyt és a beszélő attitűdjét is jelölni, vagyis pontosan úgy viselkedik, mint egy diskurzuszjelölő elem.

Ennek az állításnak az igazolására következzen néhány részlet a hitvitából:

Papista. Honnan kell az írás értelmét venni, de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az írást magyarázni olly világossan.

Refor'. Nem mondgyuk mi azt ugy egyg átallyában.

Papista Kítsoda és miképpen magyarázhattya **hát** az írást?

Reform'. Minden igaz keresztyen emberek, kik az ő hívatallyok szerint különböző mértékkel vötték a' Szent Lélek ajándékát.

Ebben a példában a pápista ellenfél kérdése (*Kítsoda és miképpen magyarázhattya hát az írást?*) a tisztázó és a vitázó kérdés jegyeit egyszerre viseli magán, s ezt az értelmezést a kérdésben szereplő *hát* szócska erősíti. Nem egyszerű információt kér a pápista kérdező, hanem szembefordul vitapartnerre korábbi állításával. Itt a *hát* diskurzuszjelölő nem tétovázást jelöl, hanem nyomatékosít, felerősíti a kérdés támadó jellegét.

Hasonlóan viselkedik a *hát* partikula a következő példában is:

Papista. Hát honnan tudod a' több könyvek adattak az Eccl'anak, nem ezek?
 Refor.' Tudhatni először az Experienciából, mert azok a' Bibliába' vagynak, és nem ezek, meg tartottak volna pedig ezekis, mint azok, ha adták volna az Eccl'anak.

A kérdés tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy itt nem csupán az eredeti 'akkor' jelentésében kell a *hát*-ot értelmezni, sőt, nem is egyszerűen az *és* szinonimájaként áll ebben a kérdésben, hanem diskurzusjelölőként viselkedik: egyszerre fejez ki beszéd-toldást, illetve ellentétezt. A beszéd tárgyának a tovább folytatását jelzi a *hát*, ám benne van a kételkedve kérdezés is.

A sárospataki hitvitából nyolc adat van a *hát* partikulára, s mind a nyolcszor kérdésben jelenik meg ez a diskurzusjelölő. Működésének a megértéséhez segítséget jelent a kérdések kontextusának és a hitvitának mint műfajnak a vizsgálata. A határozószói 'akkor' és a kötőszói 'tehát' jelentések mellett a hitvita kérdéseiben megfigyelhető a *hát*-nak egy újabb használati módja: felerősíti a kérdés retorikusságát, vagyis képes a kérdező attitűdjét jelölni. Ha a sárospataki hitvita kérdéseiből kimaradna a *hát* partikula, a kérdések a hangsúly és a szöveggörnyezet függvényében tisztázást kérő kérdések vagy vitatkozó kérdések lennének.

Pragmatikai aspektusból nézve a *hát* diskurzusjelölő grammatikalizálódását, megállapítható, hogy a *hát*-nak az időbeli jelentése mellett megjelent az oksági következtetés jelentése is és egy nyomósító jelentésköre is, amely kezdetben csak mint pragmatikai következtetés volt jelen egyes kontextusokban, később azonban a *hát* szemantikai jelentésének a részévé vált. Már az Erdélyi magyar szótörténeti tár példái (1568–1606) is mutatták a *hát*-nak az átmeneti jellegét, a sárospataki hitvita (1660) kérdései pedig már egyértelműen a nyomatékosító funkciót példázzák.

A *hát* partikulának a sárospataki hitvitában való használata az udvariassággal, illetve az arcunkával is kapcsolatba hozható, vagyis érdemes nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni e történeti korpusz elemzésénél. Az arc (*face*) nyelvészeti terminusként Goffmantól származik, s egy tulajdonságegyüttest jelöl, amellyel minden ember rendelkezik. „Olyan én-kép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekednek az arcfenyegetés minimalizálására és saját arcuk rendbehozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arcfenyegető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy beszélgetőpartnerük arca se sérüljön az interakció során. Ezzel szemben a hitvita tipikusan arcfenyegető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység.

A térítő pápisták kérdései már a vita legelejétől kezdve erősen arcrombolóak. Ezt az erős arcrombolást enyhítik valamelyest a *hát* partikula használatával. A hitvita elemzése során ugyanis kiderült, hogy a *hát*-os kérdések eloszlása a szerepekhez igazodott. Csupán a térítő pápisták használták kérdéseikben ezt a partikulát, a térítendőknem, pedig ők is sokat kérdeztek a hitvita során. Ám az is kiderül a szöveg elemzésekor, hogy a térítők egyrészt a vitapartnerük arcát próbálták óvni a *hát*-os kérdésekkel, hiszen kevésbé arcromboló valamit kérdezni, mint ugyanazt állítani, ugyanakkor a *hát*

nyomatékosító szerepéből adódóan képes az ellentét jelzésére, s a kérdés támadó jellegének a felerősítésére is; másrészt saját arcukat fenyegetettségét is próbálják enyhíteni a kérdésekben használt diskurzusjelölőkkel. A *hát* funkciója a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszony jelölése, vagyis a beszélő attitűdjének a jelzése volt. A térítő pápisták az egész vita során nyíltan kifejezték a reformátusokkal szembeni ellentétes érzületüket és ezt az attitűdöt, illetve saját arcuk fenyegetését próbálták a diskurzusjelölő elemekkel mérsékelni. Hogy tudatos retorikai fogás volt-e ez a pápisták részéről vagy csupán ösztönösen alkalmaztak egy bevett kérdésfordulatot, az a rendelkezésre álló források alapján nem dönthető el.

5. A *hát* diskurzusjelölő a XVIII. századtól napjainkig

A XVIII. századból származó példák a *hát* partikulának már a nyomósító és retorikus használatát mutatják. Az eddig vizsgált források (az Erdélyi magyar szótörténeti tár valamint a sárospataki hitvita) alapján úgy tűnhet, hogy a *hát* főként mondással és kérdezőszóval kapcsolatos szerkezetekben tűnt fel, azonban ez abból fakad, hogy a források példáinak zöme, a szöveg jellegéből adódóan mondások és kérdések sorozata. Ám természetesen más szerkezetekben is megjelenik a *hát* diskurzusjelölőként. Gyakorivá válik például a felszólító módú igealak melletti használata is, ahogy azt a Magyar történeti korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc>) példái is alátámasztják:

1772: Sijessünk **hát** Vitéz el-érni tzelunkat, Hordozzuk vígyázva, el-kezdett dolgunkatt

1774: Térjetez **hát** vígan felső hazátokba, Éljetek tsendesen pompás házatokba.

A *hát* határozószói kiüresedését, azaz az 'akkor' jelentés eltűnését pedig azok a szerkezetek mutatják, amelyekben együtt szerepel a *hát* és az *akkor*:

1777: Mért nem vólt **hát akkor** jobb a' tzipra püstöly a' rosdásnál? – úgy már hadra kell menni.

1905: Kávéház? No **hát akkor** adjon nekem kávé.

A fordított sorrendű szerkezetekben még erősebben tetten érhető a nyomatékosító funkció:

1856: S **akkor hát** mit haragszik reád? **Hát** nem elég férfinak bolondítja el a fejét?

1875: **Akkor hát** mégis nekem van igazam – mondá Don Quijote

Raadásul az *akkor* szó a *hát*-hoz hasonlóan önmagában is képes diskurzusjelölőként funkcionálni. Az imént idézett négy példa a *hát* és az *akkor* bizonyos kontextusban való felcserélhetőségét is mutatja. Ha ugyanis a két diskurzusjelölő közül valamelyiket elhagyjuk, a módosított diskurzusrész az eredetivel csaknem megegyező jelentésű lesz. Ugyanúgy nyomósítást fejez ki a 'No *akkor adjon nekem kávé*' szerke-

zet, mint a 'No hát adjon nekem kávé't' formula, a kettős diskurzusjelölő pedig még erősebb nyomatékosítást fejez ki.

Továbbra is gyakori a *hát* a kérdésekben: értékelő és érzelmi többlettartalom jelölőjeként a beszélő attitűdjét jelöli, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:

1802: **Hát** nem elég ok testverednek olly jeles meg-ditsőítettese?

1901: Mihaly: Ha nem haragszik, mér nem gyön az asszonyér?

Baracs: Én? Az asszonyér? **Hát** tudom én, hol az asszony?

1904: **Hát** van nekem hazám? Mért hazám Bizánc? Mert adószedőt s hóhért tart nekem?

A kérdésekben megjelenő *hát* partikula képes a kérdést állítássá átalakítani, így jelezve a beszélőnek a mondandóhoz való viszonyulását. A *hát* az idézett példákban – a diskurzusjelölők általános tulajdonságaitól (vö. Jucker 1993) eltérően – módosítja a kérdés propozicionális tartalmát. A hozott példák *hát*-os kérdései valójában nem is kérdések, hanem állításnak tekinthetők, mégpedig ellentétes értelmű állításnak. A kérdések állításként való értelmezésére van egy szabály, az ún. mindenkori állítássá való átértelmezést megkövetelő konvenció (Kocsány 2001). Ennek megfelelően negatív kérdést pozitív állításként értelmezünk, pozitív kérdést pedig negatív állításként. A kérdés az arcrombolást tekintve kevésbé arcfenyegető, mint a kijelentés, így a *hát* diskurzusjelölőnek a használata egy udvariassági stratégiának fogható fel, használatával ugyanis kevésbé lesz agresszív a megnyilatkozás.

A kérdésekben megjelenő *hát*-nak napjainkban háromféle használatát lehet megfigyelni (Kiefer 1988: 112–116), amelyeket a Magyar nemzeti szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz>) adatai segítségével mutatok be. Az első használati mód azonos a meséknél, és a történetmondásnál általános fordulattal: *A lány mégiscsak benézett a hetedik szobába. Hát mit látott? Olyat, amin nagyon elcsodálkozott.*; – *Hát hová ment? – Lement anyukánkhöz.* Ilyenkor a *hát* 'és' jelentésben áll, s azt jelöli, hogy a kérdés a megelőző diskurzus folytatása. A másik esetben a *hát* partikula retorikai kérdésben jelenik meg, olyanban, amelyre a kérdező nem vár választ. Például: *Ez lenne hát a siker titka?*; *De hát a törvénnel mi lesz?*; *Miért kellett hát fölháborodni?* Ezek a kérdések nem a *hát* szócska miatt retorikaiak, anélkül is azok volnának, vagyis nem lesz agrammatikus a kérdés a partikula elhagyásával sem. A *hát* megjelenésének ilyenkor érzelmi oka van (Kiefer 1988: 114), nyomatékosítást fejez ki. A kérdésbeli harmadik használati kör a *hát* modális funkcióját mutatja: *Hát megölte?*; *Hát megcsinálta a középső hurkot?* Ebben az esetben a *hát* a beszélő attitűdjét jelöli, s magát a propozíciós tartalmat is módosítja. Ha *p*-vel jelöljük a propozíciót, akkor a beszélő vélekedése az volt, hogy nem-*p*, ám olyan evidenciák jutottak tudomására, amely szerint *p* áll fenn, vagyis a diskurzusjelölő a beszélő vélekedésének a változását jelzi.

A grammatikalizáción végigment *hát*-ot tartalmazó adatok sorát egészen napjainkig lehetne folytatni. Befejezésül 1996-ból, a Parlamenti Napló jegyzőkönyvéből (Arcanum DVD könyvtár V.) hozok egy olyan részletet, amely egyetlen szövegen belül mutatja a *hát* történeti fejlődését és kiterjedt jelentéshálózatát:

Dr. Isépy Tamás (KDNP): Két percre sem lesz szükségem, mert sajnos nem az ellenzék nem következetes, a kormány nem következetes. Miért nem kérte a magyar-román alapszerződéshez a parlament hozzájárulását? Egy szándék megvalósításához miért kéri? Egy szándék megvalósításához! **Hát** ez nem következetesség. Mi éppen azt mondjuk - most ebben a felszólalásban is, a három ellenzéki párt álláspontját -, hogy mi szükségesnek tartjuk a probléma megoldását, de ez nem a probléma megoldása. **Hát** hol van az alapító okirat tartalma? **Hát** azt kell megmondani! **Hát** ahhoz milyen szándékok? És tessék mondani, 28 százalék meg tudja akadályozni egy szándék megvalósítását?

A *hát* ebben a példában egyrészt kötőszói értelmében szerepel (*Hát ez nem következetesség*), konklúziószóként (vö. Ladányi 1961) viselkedik, azaz a mondanivaló részösszefoglalását végzi el. Másrészt kommunikációs szervező funkciója van: összeköti a megnyilatkozásokat (*Hát azt kell megmondani!*). A két kérdésben (*Hát hol van az alapító okirat tartalma? Hát ahhoz milyen szándékok?*) pedig a szubjektív és az érzelmi többlettartalom miatt a partikula a kérdések retorikusságát erősíti.

S bár a *hát* használatához egyes regiszterekben az általános és középiskolai magyartanári intelmek és babonák (*hát*-tal nem kezdünk mondatot) miatt manapság nyelvi megbélyegzés is kapcsolódik, a nyelvhasználat azt mutatja, hogy a beszélők a tiltás ellenére is használják e diskurzusjelölőt, önkéntelenül is ráérezve a *hát* olyan jelentésárnyalataira, amelyek a grammatikalizációs folyamat révén váltak a partikula jelentésének a részévé.

6. Összegzés

Dolgozatomban nyelvhasználati tényezők figyelembe vételével mutattam be a *hát* diskurzusjelölő partikula történetét és grammatikalizálódását. A legkorábbi adatoktól kezdve végigkövettem a partikula különféle használati módjait: a határozószói, a kötőszói végül a diskurzusjelölői használatot. A diskurzusra vonatkozó információknak a jelzésére először a mondással és kérdezőssel kapcsolatos *hát*-os kifejezések adtak lehetőséget. Majd elszakadva ettől a kontextustól, a *hát* később már önállóan is képes volt jelölni a beszélőnek az attitűdjét. Az 1660-as sárospataki hitvita kérdései a *hát*-nak már egyértelműen a diskurzusjelölői használatát mutatták: a vitatkozó felek saját arcukat fenyegetettségét enyhítették a kérdésekben használt *hát* partikulával. A későbbi évszázadok adatai is az értékelő és az érzelmi többlettartalmat, valamint a nyomatékosító funkciót mutatták.

Napjainkra a *hát*-nak a helyhatározói használata már kikopott a nyelvből, az időhatározói funkció és a logikai viszony még használatos, legelterjedtebb azonban a diskurzusjelölői szerep. Az általam vizsgált korpusz elemzése pedig azt mutatta, hogy a *hát* partikula a kérdések közül többnyire a retorikai és a vitázó kérdésekben jelenik meg, s az interpretációs mechanizmust segíti: nyomósító és kiemelő szerepe van valamint felerősíti a kérdések retorikusságát.

FORRÁSOK

- Erdélyi magyar szótörténeti tár:* <http://www.iif.hu/db/emsz/index.html>
Magyar nemzeti szövegtár: http://corpus.nytud.hu/mnsz/secret/szovegtar_hun.html
Magyar történeti korpusz (a Magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának korpusza):
<http://www.nytud.hu/hhc>
Parlamenti Napló 1990–2004 (Arcanum DVD könyvtár V.), Budapest, Arcanum.

HIVATKOZÁSOK

- Abraham, Werner 1991: The grammaticalization of the German modal particles, in Heine, B. – Traugott, E.C. eds.: *Approaches to grammaticalization, Vol. 2*, Amsterdam – Philadelphia, Benjamins, 331–80.
- Balázs János 1963: Névmás-tanulmányok, in Pais Dezső – Benkő Loránd szerk.: *Szótörténeti és szófajti tanulmányok = Nyelvtudományi Értekezések 38*, Budapest, Akadémiai, 48–50.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dér Csilla Ilona 2005: Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról, *Nyelvtudományi Közlemények 102*, 247–64.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007: A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöletlensége, in Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Székesfehérvár – Budapest, Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, 61–7.
- Dér Csilla Ilona 2008: Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban, in Sárdi Csilla szerk.: *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában*, Pécs – Székesfehérvár, MANYE – Kodolányi János Főiskola, 444–50.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I*, Budapest, Akadémiai.
- Foolen, Ad 1996: Pragmatic particles, in Jef Verschueren et al. eds.: *Handbooks of Pragmatics*, Amsterdam/Philadelphia, 1–24.
- Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány 35*, 17–23.
- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics 31*, 931–52.
- Goffman, Erving 1995: A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban, in Síklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–31.
- Heltai János 2005: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vita*

- tásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 251–99.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth C. Traugott 2003: *Grammaticalization* (Cambridge Textbooks in Linguistics), Cambridge, Cambridge University Press, second edition.
- Horváth János 1952: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről, *Magyar Nyelv* **48**, 7–8.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* **19**, 435–52.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 776–81.
- Kiefer Ferenc 1988: Modal particles as discourse markers in questions, *Acta Linguistica Hungarica* **38**, 107–25.
- Klemm Antal 1923: A lélektani magyarázatnak a mondatban való szerepe, *Magyar Nyelv* **19**, 111–7.
- Klemm Antal 1925–1942: *Magyar történeti mondat*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Knott, Alistair 1996: *A data-driven methodology for motivating set of coherencerelations*. Unpublished doctoral dissertation, University of Edinburgh.
[<http://www.era.lib.ed.ac.uk/bitstream/1842/583/3/1996-alik.pdf> – 2009. április 6.]
- Knott, Alistair – Ted Sanders 1998: The classification of coherence relations and their linguistic markers: An exploration of two languages, *Journal of Pragmatics* **30**, 135–75.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, in Szathmári István sorozatszerk.: *Az alakzatok világa* **2**, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–21.
- Kulcsár Árpád 1999: A sárospataki hitvita 1660. szeptember 30. – október 1. (Forrásközlés), in Fazekas Csaba szerk.: *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 21–46.
- Ladányi Péter 1961: Még egyszer a beszéd-töltelekről, *Magyar Nyelvőr* **85**, 299–302.
- Lenk, Uta 1998: Discourse markers and global coherence in conversation, *Journal of Pragmatics* **30**, 245–57.
- D. Máta Mária 1991: A határozószók, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 401–432.
- Németh T. Enikő 1998: A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata, *Magyar Nyelv* **94**, 324–31.
- Németh T. Enikő 2006: Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül, in Kálmán László szerk.: *KB 120. A titkos kötet*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, 365–77.
- Rubinyi Mózes 1901: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához, *Magyar Nyelvőr* **30**, 57–65, 109–16, 170–82, 227–35.
- Schirm Anita 2008: A sárospataki hitvita diskurzusjelölőiről, in Forgács Tamás – Büky László szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 161–7.

- Schirm Anita 2009: Partikula és/vagy diskurzusjelölő?, in Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 304–11.
- SzT. = Szabó T. Attila 1975–2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*, Budapest – Kolozsvár, Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*, Budapest, Akadémiai.
- Tóth Zsombor 2005: Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–97.
- Traugott, Elizabeth C. 1995: The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization. Elérhető:
[<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf> – 2009. április 6.]
- Traugott, Elizabeth C. 1999: From Subjectification to Intersubjectification. Elérhető:
[<http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf> – 2009. április 6.]

ANITA SCHIRM

THE HISTORY OF THE DISCOURSE MARKER *HÁT*

This paper provides a summary of the history and the grammaticalization of the discourse marker *hát*. Based on the first group of data I demonstrate the various uses of this particle: adverbial, conjunctive and discourse marker usage. Information pertaining to discourse at first indicated that expressions with *hát* were related to stating and questioning. Later, independently of this context, *hát* started to indicate the attitude of the speaker. The questions used in the Sárospatak religious debate (1660) give evidence of this: debaters mitigated the face threatening acts using *hát* in questions. Today the use of *hát* as an adverb of place no longer exist, but it is still used to mark an adverb of time and the logical relation, while its most frequent use is as a discourse marker. An analysis of my corpus has shown that *hát* appears in rhetorical and debating questions, and helps interpretation: its function is to emphasize and intensify the rhetorical force of questions.